

تحلیل تربیتی آیات دعوت الگوهای حسنه قرآن به نماز؛ دعوت به نماز بر اساس مبادی آن*

□ فاطمه موحدی پارسا**

□ علی همت بناری**

چکیده

از نظر قرآن، تکوین هویت آدمی و وصول به سعادت هر فرد، در گرو عمل صالح مبتنی بر ایمان است، در نظام تربیتی قرآن، وجود اسوه و الگو برای تحقق عمل صالح، ضرورتی اجتناب ناپذیر است. قرآن کریم حضرت محمد ﷺ و حضرت ابراهیم عليه السلام را بعنوان اسوه حسنه در همه ابعاد تربیتی معرفی نموده است. از آنجاکه لازمه شناخت جامع و کامل عمل، مستلزم شناخت مبادی تحقق و شناخت آثار آن است، این مقاله، با انتخاب این دو الگوی برجسته قرآنی و بررسی مبادی عمل نماز به دنبال بررسی این مسئله است که؛ الگوهای قرآنی در دعوت به نماز بر چه مبادی توجه و تأکید داشته‌اند؟ از این رو، با استفاده از روش تحلیل محتوا سعی شده تا معارف، جاذبه‌ها، گریزها و قصدهای زیربنایی عمل نماز شناسایی شود. نتایج پژوهش بیانگر این است که الگوهای قرآنی در دعوت خود به سه مبدأ معرفت، میل و اراده توجه نموده‌اند و توجه به مبدأ معرفتی و ارادی بیشتر از مبدأ میلی بوده است. برای فراهم نمودن زیرسازهای معرفتی نماز، لازم است معارف در پنج محور خداشناسی، نبوت، امامت، معاد، شریعت در زمینه‌های وحدانیت، ربوبیت و احاطه علمی خداوند، تقدم عمل اعتقادی بر عمل عبادی و ... در اختیار مربیان گذاشته شود. همچنین با عنایت به منفعت‌های اطاعت از خدا و ...

* تاریخ وصول: ۱۴۰۲/۹/۲؛ تاریخ تصویب: ۱۴۰۲/۱۱/۱۹.

** گروه علوم تربیتی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران (نویسنده مسئول): (f.movahedi^@cfu.ac.ir)

*** گروه علوم تربیتی، جامعه المصطفی العالمیه، قم، ایران (Alihemmat_Benari@miu.ac.ir)

جاذبه‌ها و با بیان ضررهای عدم اطاعت از خدا و...، گریزهای لازم برای مبدأ میلی نماز، در مترتبان ایجاد و تقویت شود. راهکارهایی همچون تقویت رابطه متربی با اهل بیت علیهم‌السلام و تقویت اخلاص، در اقامه نماز به نیت الهی مؤثر است.

واژگان کلیدی: نماز، مبادی عمل، عاملیت انسان، الگوهای قرآنی، اسوه حسنه، تربیت.

مقدمه

شناخت عمل انسان و اصلاح آن، یکی از شاخص‌های اساسی است که می‌تواند انسان را، در فرایند تعلیم و تربیت برای تحقق تربیت دینی، در راستای رسیدن به کمال کمک نماید و در این فرایند، معلمان و مربیان مهم‌ترین نقش را ایفا می‌کنند و رفتار و اعمال آنان به مراتب بیشتر از گفتارشان در شاگردان تأثیر دارد (رفیعی، ۱۳۸۱) و در برنامه درسی ملی، که مبنای تحول جدید در برنامه‌های درسی به شمار می‌رود، آمده است: «برنامه‌های درسی و تربیتی باید به نقش فعال، داوطلبانه و آگاهانه دانش‌آموز در فرایند یاددهی - یادگیری و تربیت‌پذیری توجه نمایند». (برنامه درسی ملی، ۱۳۹۰، ص ۹). رویکرد اسلامی عمل، در عرصه تعلیم و تربیت، از جایگاه ویژه برخوردار است؛ از این رو شناخت عمل، کمک شایسته‌ای به مربیان و مترتبان در فرایند تربیت و برنامه‌ریزی‌های تربیتی می‌کند.

طبق این رویکرد، از دیدگاه قرآن، انسان به‌عنوان موجودی در نظر گرفته شده که خود منشأ عمل خویش است و با اعمال خود، هویت خود را رقم می‌زند. منظور از عمل در این نظریه، افعالی است که از مبادی معینی، نشأت گرفته است. عمل انسان از دیدگاه نظریه انسان‌عامل، دارای سه پایه اساسی معرفت، میل، اراده و دوپایه تکمیلی طرح و عزم است که با حصول این پنج مبدأ، عمل متحقق خواهد شد، شناخت این مبادی برای شناخت عمل آدمی ضروری است، زیرا بدون لحاظ آن‌ها، عمل به رفتار یا به مجموعه «حرکات بی‌معنایی» بدل خواهد شد. اما چنین نیست که شناخت مبادی عمل، شناخت جامع و کاملی از عمل فراهم آورد. رویه دیگر عمل که شناخت کامل عمل در گرو آن نیز هست، ناظر به «آثار عمل» است. (باقری، ۱۳۸۲).

لذا این رویکرد، رویکردی عمدتاً انسان‌شناختی است که بر عاملیت آدمی تأکید می‌ورزد و عمل وی را در پرتوی مبادی سه‌گانه شناخت، گرایش و اراده و در دامن حدود و شرایط درونی

و بیرونی تبیین می‌کند و هدف زندگی و تربیت را، حیات پاک معرفی می‌کند و با ارتباط دادن میان عمل، مبادی و آثار آن، تلاش می‌کند تا عمل را در منظومه‌ای کل گرا بنگرد (سجادیه، ۱۳۹۸). بنابراین، بر هیچ‌کس پوشیده نیست که دین همواره بیش از آنکه وابسته به حوزه آگاهی‌های انسان باشد، ناظر به موضع عملی وی است، اگر بر آگاهی نیز، تأکید می‌شود، صرفاً به منظور انعکاس آن در حیطة اعمال و رفتار انسان است.

انسان با انتخاب الگو یا سرمشق، به تقلید رفتار او می‌پردازد. الگو برای انسان وسیله سنجش است. به وسیله مقایسه خود با الگو، می‌توان از نقص‌ها و ضعف‌های خود آگاه شد و به اصلاح آنها پرداخت. قرآن کریم برای تزکیه و تربیت بشر الگوهای ارزشمندی را که در صفات برجسته انسانی ممتاز بودند، معرفی می‌کند. الگو شدن در اخلاق و عمل نقش اساسی و دایره‌ای وسیع در تربیت دینی دارد، از کانون خانواده و تأثیر سرنوشت‌ساز رفتار پدر و مادر بر فرزندان، تا معلمان و مربیان آموزش و پرورش و اساتید دانشگاه‌ها و مراکز تعلیم و تربیت و رؤسای ادارات و نهادها و عالمان دین و در نهایت مسئولان عالی‌رتبه نظام را شامل می‌شود. همیشه وجود الگوها و سرمشق‌های بزرگ، در زندگی انسان‌ها وسیله مؤثری برای تربیت و پرورش انسان‌ها بوده است. به همین دلیل، پیامبران و رهبران معصوم علیهم‌السلام، در فرایند تربیت و هدایت انسان‌ها بر عاملیت خود و مربیان توجه ویژه داشتند. انسان می‌تواند با الگوگرفتن از انسان‌های نمونه، رفتارهای فردی و اجتماعی خود را سامان دهد؛ زیرا آنچه انسان‌ها را در مسیر پرورش استعدادها و خویشتن و سیر به سوی خدا مدد می‌رساند و پیشرفت و ترقی را میسر می‌سازد، پیروی آگاهانه از اسوه‌ها و الگوهاست؛ بنابراین، یکی از اساسی‌ترین راهبردهای تربیت موفق و شایسته در جامعه اسلامی، وجود معیارها، ملاک‌ها و میزان‌هایی است که بتوان بر اساس آن، حاصل کار خود را با آنها سنجید. از این رو، لازم است در فرایند تربیت الگو و اسوه‌های شایسته‌ای باشد تا با تاسی به آن‌ها انجام اعمال شایسته و نیز، دعوت دیگران به اعمال شایسته میسر شود.

بر این اساس، با عنایت به عاملیت انسان و نقش اساسی عمل او در تربیت و با توجه به ضرورت وجود الگو در انجام اعمال شایسته و دعوت به اعمال شایسته دینی، دو اسوه برجسته قرآن حضرت محمد صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و حضرت ابراهیم علیه‌السلام (که در قرآن صریحاً به‌عنوان الگوی حسنه معرفی

شده‌اند)، انتخاب شد و از بین اعمال دینی، عمل عبادی «نماز»، به لحاظ جایگاه ویژه و اساسی آن در تربیت اسلامی، مورد توجه قرار گرفت و با هدف شناخت چگونگی دعوت اسوه‌های قرآنی به نماز از بین آیات مرتبط به نماز، آیاتی که در آن اسوه‌های قرآن دعوت به نماز داشتند،^۱ مورد مطالعه قرار گرفت. از آنجاکه بررسی مبادی عمل نماز بر آثار آن مقدم بود، بررسی چگونگی دعوت اسوه‌های قرآن به عمل عبادی نماز، به‌عنوان مسئله پژوهش مدنظر قرار گرفت و این سؤال مطرح شد که؛ قرآن در آیات دعوت الگوهای تربیتی خود به نماز چه مبادی را مورد توجه و تأکید قرار داده است؟ برای پاسخ به این سؤال، آیات مربوط به دو اسوه قرآنی، با بهره‌گیری از برخی تفاسیر،^۲ و با استفاده از روش تحلیل محتوا، مورد تحلیل و بررسی قرار گرفت.

تاکنون پژوهش‌های زیادی در زمینه نماز انجام شده است؛ اما پژوهشی که نماز را، با توجه به آیات دعوت به نماز اسوه‌های قرآن، عاملیت انسان و مبادی این عمل، بررسی کرده باشد، مشاهده نشد؛ لذا از این جهت این پژوهش، متمایز از پژوهش‌های مرتبط با نماز است و ایده جدیدی را، ارائه نموده است.

عمل و مبادی آن

قرآن عمل انسان را، گاهی در ارتباط با انگاره‌های زیرساز، گاه بر حسب گمان و گاهی در ارتباط با یقین تبیین می‌کند. برخی از صاحب‌نظران، انگاره، گمان، باور و مفاهیم نظیر آن را در مقوله واحدی قرار داده، آن را به منزله یکی از مبادی عمل در نظر گرفته و آن را «معرفت» نامیده

۱. برای انتخاب این نمونه آیات از روشهای مختلف نمونه برداری استفاده شد مثل روش جستجوی موضوعی اما به دلیل جامع نبودن این نوع نمونه‌گیری برای موضوع مورد نظر در کنار این جستجوهای موضوعی با مطالعه فشرده یک دور خلاصه تفسیر مبین آیات مرتبط شناسایی و به عنوان نمونه آیات انتخاب شد. لازم به ذکر است این نمونه آیات مورد تایید اساتید از جمله؛ دکتر علیرضا صادق زاده، دکتر خسرو باقری و دکتر سعید بهشتی قرار گرفت.

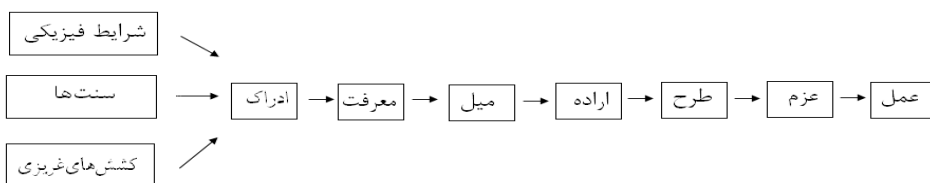
آیات نمونه ۷ آیه است که عبارتند از؛ انعام/۷۱ و ۷۲ و ۱۶۲ و ۱۶۳؛ اعراف/۲۹؛ ابراهیم/۳۱؛ عنکبوت (۴۵)

۲. ۱) تفسیر پرتوی از قرآن (۲) ترجمه تفسیر المیزان (۳) تفسیر خسروی (۴) تفسیر روان جاوید (۵) تفسیر نمونه،

(۶) تفسیر آسان، (۷) تفسیر نور، (۸) تفسیر هدایت، (۹) تفسیر کوثر، (۱۰) برگزیده تفسیر نمونه (۱۱). تفسیر

راهنما، (۱۲) تفسیر المیزان

است؛ همچنین در پاره‌ای از موارد، به امیال زیرساز عمل توجه داشته که به صورت جذب و یا گریز جلوه می‌کند. جذب و گریز، در صور مختلف خود، مبدأ دیگری است که عمل آدمی، بر آن مبتنی است و این مبدأ عمل را، «میل» نامیده‌اند. یکی دیگر از مبادی عمل، اراده است؛ پس، سه مبدأ «معرفت»، «میل» و «اراده»، پایه‌های عمل است (باقری، ۱۳۸۲). صرف نظر از حداقل مبادی لازم برای عمل، مبادی دیگری نیز، در اعمال انسان ظهور می‌کند. علاوه بر مبادی سه‌گانه فوق، مبدأ چهارمی نیز، برای عمل وجود دارد که پس از مرحله اراده است، آن مبدأ «طرح» هست، پس از آن نیز، مبدأ دیگری تحت عنوان «عزم» قرار می‌گیرد؛ براین اساس، می‌توان گفت که اگر مرحله «طرح»، پشت سر گذاشته شود، اما این مبدأ شکل نگیرد، عمل محقق نخواهد شد. (باقری، ۱۳۸۲) دو مبدأ اخیر نیز در مبادی عمل قرار داده شده و نمودار زیر به‌عنوان "مدل کامل عمل" ارائه شده است (باقری، ۱۳۷۹).

(نمودار ۱ - مدل کامل عمل، نقل از باقری ۱۳۷۹)

مبادی عمل عبادی نماز در آیات دعوت

در پژوهش حاضر، آیات دعوت الگوهای قرآنی در تفاسیر منتخب، مورد تحلیل و بررسی قرار گرفته، آموزه‌های مرتبط با سؤال پژوهش، استخراج شد. درباره اینکه قرآن برای تحقق نماز، در آیات دعوت الگوهای تربیتی خود، چه مبادی را مورد توجه قرار داده است؟ این نتیجه حاصل شد که مبدأ معرفتی در ۵ آیه (اعراف/ ۲۹؛ انعام/ ۱۶۲ و ۱۶۳؛ ابراهیم/ ۳۱؛ عنکبوت/ ۴۵) مبدأ ارادی در ۷ آیه (اعراف/ ۲۹؛ انعام/ ۷۱ و ۷۲ و ۱۶۲ و ۱۶۳؛ ابراهیم/ ۳۱؛ عنکبوت/ ۴۵) و مبدأ میلی در ۴ آیه (انعام/ ۷۱ و ۷۲؛ ابراهیم/ ۳۱؛ عنکبوت/ ۴۵) مورد توجه الگوهای قرآن، برای دعوت به نماز، قرار گرفته است. برای مبدأ طرح و عزم، شاهد مثالی در آیات نمونه مشاهده نشد. از این رو، بیشترین توجه و تأکید بر مبدأ ارادی، سپس مبدأ معرفتی و بعد از آن مبدأ میلی بوده است. در ادامه، ابتدا

در مورد هر مبدأ توضیح مختصری ارائه شده، سپس شواهد قرآنی مد نظر الگوهای تربیتی قرآن در راستای تربیت دینی برای دعوت به نماز، ارائه شده است:

مبدأ معرفتی نماز

گمان، باور و مفاهیم نظیر آنها را، می‌توان در مقوله واحدی بنام معرفت قرارداد که یکی از مبادی عمل است (باقری، ۱۳۷۹) شواهدی که الگوهای قرآن در آیات نمونه، بر اساس آن در دعوت خود به نماز، به مبدأ معرفتی توجه نموده‌اند، بر اساس ترتیب نزول قرآن عبارت‌اند از: آیه ۲۹ سوره اعراف^۱؛ در این آیه، مفاهیم متعددی مطرح شده است از جمله ابلاغ امر خدا توسط پیامبر «قل أمر»، تعلیم و تربیت الهی پیامبر «رَبِّي»، عبادت «أَقِيمُوا»، جماعت و وحدت «وَجُوهَكُمْ، مسجد»، دعا «وَ ادْعُوهُ»، نیت و اخلاص «مُخْلِصِينَ لَهُ»، حشر و قیامت «تَعُودُونَ»؛ باتوجه به تحلیل عبارات مذکور، در تفاسیر منتخب، این آیه حاوی باورهای فراهم کننده معرفت‌های زیرساز عمل عبادی نماز است؛ این باورها عبارت‌اند از:

۱. باور به نبوت؛ خداوند برای رسیدن انسان‌ها به مقام اخلاص در عبادت، انبیا را فرستاده تا انسان‌ها را هدایت کنند و دستورات خداوند را به مردم برسانند. ۲. باور به ربوبیت خداوند؛
۳. باور به وحدانیت خداوند متعال؛ ۴. باور به اهمیت و قداست مکان و زمان در عبادت؛ همواره باید در هر مسجد و محل عبادتی، روبه‌سوی خدا کنید؛ یعنی در مساجد، خدا را عبادت کنید و توجهتان به سوی او باشد. ۵. باور به اخلاص در عمل؛ اینکه خداوند را خالصانه و به‌دوراز هر شائبه‌ای بخوانید؛ یعنی مشرکان بت‌ها را شریک قرار ندهند و مسلمانان در عبادت خود ریا نکنند. ۶. باور به دعا پس از نماز؛ «ادْعُوهُ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ» ۷. باور به جماعت و وحدت بین مؤمنین در انجام عبادت؛ ۹. باور به معاد بخصوص معاد جسمانی و زندگی ابدی؛ «كَمَا بَدَأَكُمْ تَعُودُونَ» ۱۰. باور به اهل‌بیت؛ در برخی از تفاسیر، ۲ طبق حدیثی از امام صادق علیه السلام

۱. قُلْ أَمْرٌ رَبِّي بِالْقِسْطِ وَأَقِيمُوا وُجُوهَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ وَادْعُوهُ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ كَمَا بَدَأَكُمْ تَعُودُونَ (اعراف: ۲۹)

۲. تفسیر روان جاوید، ج ۲، ص ۴۲۰؛ ثقفی تهرانی، تفسیر اهل بیت علیهم السلام، ج ۵، ص ۸۲؛ العیاشی، ج ۲، ص ۱۲)

۳. الصّادق علیه السلام - عَنِ الْحُسَيْنِ بْنِ مَهْرَانَ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام فِي قَوْلِهِ وَ أَقِيمُوا وُجُوهَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ قَالَ يَعْنِي

الْأَيْمَةَ علیهم السلام؛ امام صادق علیه السلام حسین بن مهران گوید: امام صادق علیه السلام فرمود: وَ أَقِيمُوا وُجُوهَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ يَعْنِي

مراد از هر مسجد در این آیه، ائمه اطهار علیهم السلام بیان شده است (قرآنی، ۱۳۸۳، ۳/۵۰؛ تقفی تهرانی، ۱۳۹۸ ق: ۴۲۰؛ جعفری، ج ۴/۳۹). ۱۰؛ مکارم شیرازی، ج ۲، ص؛ ۳۹؛ ...).

آیه ۱۶۲ و ۱۶۱ سوره انعام

مهم‌ترین باورهایی که در این دو آیه معرفی شده تا معرفت‌های زیر ساز عمل عبادی نماز فراهم شود، عبارت است از: ۱. باور به ربوبیت خدا؛ با توجه به عبارت «رب» ۲. باور به محوریت نماز در اعمال عبادی؛ با توجه به اینکه در این آیه مرگ، بر حیات احاطه دارد و حیات بر نُسُك، و نُسُك بر نماز، نماز به‌عنوان هسته مرکزی در درون عبادات معرفی شده است (قرآنی، ۱۳۸۳: ۵۹۷/۲). ۳. باور به وحدانیت خداوند و وجوب اطاعت از او؛ در آیه ۱۶۳ عبارت «لَا شَرِيكَ لَهُ وَبِذَلِكَ أُمِرْتُ» اشاره به این باور دارد. ۴. باور به عاملیت پیشوای دین قبل از دعوت؛ علاوه بر معرفت‌های توحیدی در این آیه، باور به اینکه پیشوای جامعه، در پیمودن راه و پیاده‌کردن فرمان الهی، پیش‌گام است، از عبارت «أَوَّلُ الْمُسْلِمِينَ» برداشت می‌شود؛ لذا یکی از معرفت‌های این آیه معرفت نسبت به پیشوایان دعوت الهی است (همان). ۴. باور به رسالت الهی پیامبر؛ بیان «قل» در ابتدای آیه ۱۶۲ بیانگر این است که خداوند برای انجام عمل عبادی نماز و مناسک دینی، دستوراتی مطرح کرده که توسط پیامبر برای هدایت بیان شده تا باعث رسیدن انسان‌ها به مقام اخلاص شود. ۵. باور به معاد؛ فقره «وَمَمَاتِي لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ» به احاطه ممات بر حیات اشاره دارد (همان).

آیه ۳۱ سوره ابراهیم

در این آیه معارفی مطرح شده که می‌تواند زیربنای معرفتی نماز باشد. این معارف، عبارت‌اند از: ۱. باور به تقدم عمل اعتقادی بر عمل عبادی؛ لازمه تحقق عمل عبادی نماز،

۱. ائمة علیهم السلام، تفسیر اهل بیت علیهم السلام، ج ۵، ص ۸۲، بحار الأنوار، ج ۲۳، ص ۳۳۱/ العیاشی، ج ۲، ص ۱۲/ نور الثقلین
۲. «قُلْ إِنَّ صَلَاتِي وَنُسُكِي وَمَحْيَايَ وَمَمَاتِي لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ (انعام: ۱۶۲) لَا شَرِيكَ لَهُ وَبِذَلِكَ أُمِرْتُ وَأَنَا أَوَّلُ
الْمُسْلِمِينَ (انعام: ۱۶۳)»
۳. «قُلْ لِعِبَادِيَ الَّذِينَ آمَنُوا يُقِيمُوا الصَّلَاةَ وَيُنْفِقُوا مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ سِرًّا وَعَلَانِيَةً مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَ يَوْمٌ لَا بَيْعَ فِيهِ وَلَا خِلَالَ».

ایمان است. لذا در دعوت به نماز، لازم است ابتدا متریبان به ایمان فراخوانده شوند، سپس بر اساس آن، به نماز دعوت شوند. ۲. باور به اصل استمرار و مداومت بر نماز؛ یکی دیگر از شرایط تحقق عمل عبادی، نماز با توجه به فعل مضارع «یقیموا»، استمرار و مداومت بر آن است. ۳. باور به قیامت؛ قیامت روزی است که معامله دیگر سودی ندارد «يَوْمٌ لَا يَبِيعُ فِيهِ وَ لَا خِلَالٌ»، لذا برای دعوت به نماز و ادای نماز، باید فرصت‌ها را مغتنم شمرد و دعوت را به بعد موکول نکرد. ۴. باور به ظرفیت‌های دنیا و استفاده شایسته از فرصت‌ها؛ عبارت «... يَوْمٌ لَا يَبِيعُ فِيهِ وَ لَا خِلَالٌ» معامله و سود و زیان در قیامت نیستیم؛ از این رو، دنیا دار عمل و کسب منفعت و سود است؛ لذا باید از این ظرفیت دنیا، هم برای دعوت به نماز و هم برای استمرار و مداومت به نماز به خوبی استفاده شود.

آیه ۴۵ سوره عنکبوت^۱

قرآن کریم بعد از آنکه اجمال داستان‌های امم سابق را بیان کرد که شرک و گناهان و منکراتشان، آنان را به شقاوت کشانید، شقاوتی ابدی و خسرانی دائم (بابایی، ۱۳۸۲: ۱۶/۱۹۸)؛ در این آیه، برای دل‌داری و تسلی خاطر و تقویت روحیه و ارائه خط‌مشی کلی و جامع، به پیامبر دو دستور می‌دهد؛ ابتدا می‌فرماید: «اتْلُ مَا أُوحِيَ إِلَيْكَ مِنَ الْكِتَابِ» آنچه را از کتاب آسمانی (قرآن) به توحی شده تلاوت کن (و در زندگی ات به کار بند). بعد از بیان این دستور مقدماتی که در حقیقت جنبه آموزشی دارد، به دستور دوم (که جنبه عملی دارد) می‌پردازد و می‌فرماید: «وَأَقِمِ الصَّلَاةَ» و نماز را برپا دار. سپس به فلسفه اصلی عمل نماز پرداخته، معارفی را در مورد آن چنین مطرح نموده است: «إِنَّ الصَّلَاةَ تَهْتِي عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ»؛ نماز (انسان را) از زشتی‌ها و منکرات باز می‌دارد. طبیعت نماز بخاطر آنکه با یاد نیرومندترین عامل باز دارنده از گناه، یعنی اعتقاد انسان به مبدأ و معاد همراه است، اثر باز دارندگی از فحشاء و منکر دارد. البته حفظ از فحشا و منکر، سلسله دارای مراتب و درجات زیادی است و هر نمازی به لحاظ میزان رعایت شرایط، دارای بعضی از این درجات است. در ادامه آیه می‌فرماید: «وَلَذِكْرُ اللَّهِ أَكْبَرُ»؛

۱. «اتْلُ مَا أُوحِيَ إِلَيْكَ مِنَ الْكِتَابِ وَأَقِمِ الصَّلَاةَ إِنَّ الصَّلَاةَ تَهْتِي عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَلَذِكْرُ اللَّهِ أَكْبَرُ وَاللَّهُ يَعْلَمُ مَا تَصْنَعُونَ».

ذکر خدا از آن هم برتر و بالاتر است. یکی دیگر از آثار و برکات مهم نماز که حتی از نهي از فحشا و منکر نیز، مهمتر است، آن است که انسان را به یاد خدا (که عامل اصلی حفظ از فحشا و منکر است) می‌اندازد؛ در واقع برتری آن، به خاطر آن است که علت و ریشه محسوب می‌شود (بابی، ۱۳۸۲: ۵۰۷). شاید کلمه (اقامه) بدان معنی باشد که نماز، با رعایت همه شرط‌های آن برپا شود که از جمله شرط‌های آن، آرامش و خشوع است و ایده عاجلی که امید رسیدن به آن را از برپاداشتن نماز دارد، تمرکز یافتن تقوی در قلب است که سبب دور ماندن ما از گناهان کوچک و بزرگ، خواهد بود (مترجمان، ۱۳۸۲، ج ۹، ص: ۴۴۱)

بنابراین، ملاحظه سیاق آیه حاکی از آن است که این آیه مشتمل بر معارفی است که می‌تواند زیربنای عمل عبادی نماز باشد؛ این معارف عبارتند از: ۱. معرفت به کتاب (قرآن) و تلاوت (خواندن همراه با فهم) آن؛ با توجه به عبارت «أَتْلُ مَا أُوحِيَ إِلَيْكَ مِنَ الْكِتَابِ»؛ برای دعوت به نماز ابتدا باید افراد را با قرآن آشنا نمود و ارتباط آنها را با قرآن تقویت کرد و معارف قرآن را به آنها آموخت. ۲. معرفت به احکام نماز، با مشاهده نماز پیامبر؛ طبق فقره «وَأَقِمِ الصَّلَاةَ» که پیامبر امر به اقامه نماز کامل شده می‌توان چنین گفت که برای دعوت دیگران به نماز، باید به طور عملی احکام و شرایط نماز به دیگران آموخته شود. ۳. معرفت نسبت به آثار و نتایج اقامه نماز؛ فقره «إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ» بیانگر آثار نماز است؛ لذا دستور خداوند به اینکه مردم نماز بخوانند، برای آن است که نماز آنان را از فسق و فجور بازمی‌دارد؛ طبق این تعلیل، نماز عملی است عبودی که به جا آوردن آن، حالتی در روح آدمی پدید می‌آورد که آن صفت، همچون نگهبانی غیبی است که صاحبش را از فحشاء و منکرات بازمی‌دارد و در نتیجه، جان و دلش را از قذارت گناهان و آلودگی‌هایی که از اعمال زشت پیدا می‌شود، پاک می‌نماید. پس معلوم می‌شود مقصود از نماز رسیدن به آن صفت است، یعنی صفت بازداري از گناه، چون در نماز توجه خاصی از بنده به سوی خدای سبحان وجود دارد؛ البته این اثر تنها اقتضایی است، نه علیت تامه، تا تخلف نپذیرد، و نمازگزار دیگر نتواند گناه کند، نه، بلکه اثرش به مقدار اقتضاء است، یعنی اگر مانع و یا مزاحمی در بین نباشد اثر خود را می‌بخشد، و نمازگزار را از فحشاء بازمی‌دارد. (موسوی همدانی، ۱۳۷۴، ص: ۲۰۱) ۴. معرفت نسبت به تاثیر اعتقادی عمل عبادی

نماز؛ بنابر فقره «وَلَذِكْرُ اللَّهِ أَكْبَرُ وَاللَّهُ يَعْلَمُ مَا تَصْنَعُونَ»، علاوه بر آثار عبادی نماز که باعث مصون ماندن از فحشا و منکرات است، یک اثر بزرگ دیگر نماز، تقویت بعد اعتقادی انسان است. نماز رابطه انسان را با خداوند قوی تر می‌کند. از این رو، با توجه به این توضیحات این نتیجه استنباط می‌شود که معارف ارائه شده در این آیه که شامل معرفت به قرآن، احکام نماز، آثار و نتایج اقامه نماز است باعث ایجاد و تقویت معارف زیرساز، برای تحقق مبدأ معرفتی نماز می‌شود؛ لذا در دعوت به نماز، باید سعی شود ابتدا متریبان را با قرآن و معارف آن آشنا کرد، سپس با ارائه الگوی عملی، شرایط نماز را به آن‌ها آموخت و سپس آثار و پیامدهای عملی و اعتقادی نماز را برای آنان در قالب‌های مناسب مطرح نمود.

تحلیل‌های معارف زیربنای عمل عبادی نماز در این آیات، مجموعاً بیانگر این است که باتوجه به آیات نمونه، لازم است در دعوت دیگران به نماز، معارفی را در پنج محور شامل خداشناسی، نبوت، امامت، معاد، شریعت (احکام و مناسک)، بوسیله راهکارهایی که در جدول شماره ۱ ارائه شده در زمینه؛ وحدانیت خداوند، ربوبیت الهی، احاطه علمی خداوند بر انسان، تقدم عمل اعتقادی بر عمل عبادی، ذکر خدا، اخلاص در عبادت، رسول و پیام آور بودن نبی خدا، عاملیت پیامبر، رسالت پیامبر برای ابلاغ آیات قرآن و عمل به آن، اهل بیت علیهم‌السلام، شناخت ظرفیت‌های دنیا در برابر قیامت، مرگ، معاد جسمانی، زندگی بعد از دنیا، اهمیت قداست زمان و مکان، دعا بعد نماز، جماعت، احکام نماز و آثار آن، تلاوت قرآن، احکام و شرایط نماز و جماعت، محوریت نماز در عبادات را در اختیار متریبان گذاشت تا از این طریق، معارف زیرساز عمل عبادی نماز، در آن‌ها ایجاد و تقویت شود. باتوجه به اینکه این معارف تشکیکی هستند، لازم است در ارائه این معارف، باتوجه به شرایط سنی و مقتضیات رشدی و فرهنگی متریبان، این معارف ارائه شود. همچنین، با عنایت به آیه ۴۵ سوره عنکبوت که یکی از مهم‌ترین کارها در دعوت به نماز، آشنایی متریبان با قرآن و بیان معارف آن برای آن‌ها است، می‌توان چنین نتیجه گرفت که برای بیان همه معارفی که زیربنای عمل عبادی نماز است، می‌توان از قرآن برای ارائه معارف مرتبط با محورهای بیان شده در آیات نمونه، استفاده نمود تا هم زمینه آشنایی و فهم معارف قرآن فراهم شود و هم معارف زیرساز عمل نماز در آیات نمونه،

در اختیار متریان قرار گیرد. پیشنهاد می‌شود در آموزش‌های رسمی، برای فراهم‌شدن این معارف، بر اساس محورهای مطرح شده، معارف مرتبط، به تدریج در کتاب‌های درسی گنجانده شود تا از این طریق به طور مستقیم و غیرمستقیم، معارف زیرساز عمل عبادی نماز، در فرایند آموزش رسمی، در متریان ایجاد و تقویت شود. در آموزش‌های غیررسمی، والدین و مربیان می‌توانند با ارائه محتوای معرفتی حول محورهای مطرح شده در این آیات، در قالب‌های مناسب با شرایط سنی کودکان، قبل از آموزش رسمی و همچنین با توجه به شرایط و مقتضیات متریان در دوره آموزش رسمی، معارف زیرساز عمل عبادی نماز را، برای آن‌ها فراهم کنند. یکی از مهم‌ترین فعالیت‌های مربیان در آموزش غیررسمی، حضور متریان در نماز جماعت و مشاهده آداب و شرایط نماز است تا از این طریق، معارف اولیه را دریافت کنند. با توجه به اینکه برخی از محورهای معرفتی در آیات نمونه، تکرار شده است، چنین برداشت می‌شود که با توجه به اهمیت این محورها، لازم است مجدداً این محورها مورد توجه قرار گیرد و معارف بیشتری مرتبط به آن، در اختیار متریان قرار گیرد. به طور کلی در دعوت به نماز، لازم است تلاش شود که ابتدا متریان را با قرآن و معارف زیرساز عمل نماز آشنا کرد، سپس با ارائه الگوی عملی، شرایط نماز را به آن‌ها آموخت، سپس آثار و پیامدهای عملی و اعتقادی نماز را برای آنان، در قالب‌های مناسب مطرح نمود.

جدول (۱) محورها و زیرمحورهای مبدأ معرفتی نماز و راهکارهای کسب معرفت‌ها

آیه	محورهای معرفتی	زیرشاخه‌های محورهای معرفتی	راهکارهای کسب معارف
اعراف/۲۹	خداشناسی نبوت امامت معاد شریعت (احکام و مناسک)	ربوبیت، وحدانیت رسول و پیام آور بودن نبی خدا اهل بیت معاد جسمانی	- ایجاد و تقویت آگاهی و بصیرت متریان در زمینه؛ ربوبیت و وحدانیت خدا. رسالت پیامبران و عاملیت خود آنها. چگونگی خلقت نخستین

ردیف	آیه	محورهای معرفتی	زیرشاخه‌های محورهای معرفتی	راهکارهای کسب معارف
			<p>اهمیت و قداست زمان و مکان، دعا بعد نماز، جماعت.</p>	<p>و معاد جسمانی. مکان‌های مقدس مثل مسجد. وقت‌شناسی در عبادات و نماز اول وقت. آداب و شرایط نماز جماعت و آثار آن. دعا و زمان مناسب آن. دعاهای مناسب بعد از نماز. - معرفی اهل بیت و هدف و رسالت آن‌ها در قالب‌های مختلفی همچون؛ داستان، نمایش، فیلم، حضور در امکانه مرتبط به آن‌ها، سرود و شعر مرتبط به آنها.</p>
۳ و ۲	انعام/۱۶۲ و ۱۶۳	<p>خداشناسی نبوت احکام و مناسک معاد</p>	<p>ربوبیت، وحدانیت رسالت پیامبر، عاملیت پیامبر محوریت نماز در عبادات،</p>	<p>- بیان داستان‌های مرتبط به نماز در زندگی پیامبر ﷺ. - ایجاد و تقویت آگاهی متریان از اخلاص و بیان مظاهر عملی آن، در قالب داستان و دستورالعمل‌های</p>

ردیف	آیه	محورهای معرفتی	زیرشاخه‌های محورهای معرفتی	راهکارهای کسب معارف
			<p>اخلاص در عبادت مرگ، زندگی بعد از دنیا</p>	<p>بزرگان برای افزایش اخلاص در نماز. - ایجاد و تقویت آگاهی و بصیرت متریان، درباره جایگاه و اهمیت نماز، بر اساس مستندات عقلی و نقلی. - ایجاد و تقویت آگاهی و بصیرت متریان درباره حقیقت زندگی دنیا و زندگی پس از دنیا، با استفاده از قالب‌های داستانی، تجربه زندگی افراد به کما رفته.</p>
۴	ابراهیم/۳۱	<p>خداشناسی احکام و مناسک معاد</p>	<p>تقدم عمل اعتقادی بر عمل عبادی- احکام و شرایط نماز و جماعت شناخت ظرفیت‌های دنیا در برابرقبامت</p>	<p>- ایجاد و تقویت آگاهی متریان در مورد اعمال اعتقادی و عبادی و رابطه آنها با هم. - ایجاد و تقویت آگاهی متریان درباره دنیا و ظرفیت‌های آن و مقایسه آن با عوالم دیگر، بخصوص قیامت.</p>

ردیف	آیه	محورهای معرفتی	زیرشاخه‌های محورهای معرفتی	راهکارهای کسب معارف
۵	عنکبوت/۴۵	خداشناسی نبوت احکام و مناسک	ذکر خدا، احاطه علمی خداوند بر انسان رسالت پیامبر برای ابلاغ آیات قرآن و عمل به آن احکام نماز و آثار آن، تلاوت قرآن، جماعت	- آشنایی متریبان با آیاتی که بر احاطه علمی خداوند اشاره می‌کند و بیان داستان‌های قرآنی در این زمینه. - آشنا نمودن متریبان، با مصادیق عاملیت پیامبر به آموزه‌های دینی بخصوص نماز. - برگزاری جلسات انس با قرآن و آشنا نمودن متریبان با معارف قرآنی، در محورهای پنج‌گانه شناسایی شده در آیات. - بیان داستان‌هایی درباره اذکار مؤثر در اقامه نماز و دعوت افراد برای مداومت بر آن اذکار.

مبدأ میلی نماز

مبدأ میلی عمل، با ایجاد جذبه و گریزهایی به زیرسازهای عمل توجه دارد. این جذبه‌ها گاهی صورتی آرام و ملایم دارند که با مفاهیمی همچون امید (رجا)، خشنودی (رضا)، دلبستگی (حب) و دل‌سپاری، آراستگی‌هایی را نمایان می‌نمایند که فرد زیندگی را در عمل می‌بیند

و از آن نشاط می‌گیرد و در خود شوری احساس می‌کند که همین شوریدگی او را حرکت داده و به سوی عمل و تحقق آن سوق می‌دهد. (باقری، ۱۳۸۲) از سوی دیگر، فهم و تبیین عمل، گاهی در گروهی آن است که گریز یا نفرت زیرساز آن، لحاظ شود. این کشش نیز، دامنه وسیعی دارد؛ از گریزهای ملایم گرفته تا نفرت‌های تلخ و زهرآگین. در قرآن، هنگام سخن گفتن از گریزهای ملایم، از مفاهیمی چون «بیم» (خوف) و «دل‌زدگی» (کراهت) استفاده شده تا از طریق این گریزها، زیرسازهایی برای عمل معرفی نموده و فرد را به سوی عمل و تحقق آن سوق دهد (باقری، ۱۳۸۰). براین اساس، شواهد واجد تأکید الگوهای قرآنی بر مبدأ میلی نماز را می‌توان به دودسته گریزها و جاذبه‌ها تقسیم نمود:

جاذبه‌های زیرساز نماز در آیات دعوت اسوه‌های قرآن:

شواهدی که در آیات نمونه الگوهای قرآن، با اشاره به جاذبه‌های زیرساز عمل، به مبدأ میلی نماز توجه نموده‌اند، عبارت‌اند از: ۱. آیه ۷۱ و ۷۲ سوره انعام؛ در این آیه، عبارت «قُلْ أَدْعُو مِنْ دُونِ اللَّهِ مَا لَا يَنْفَعُنَا...» و فقره «قُلْ إِنْ هُدَى اللَّهُ هُوَ الْهُدَى» بیانگر اصل جلب منفعت است که باعث خشنودی می‌شود. ۲. آیه ۳۱ سوره ابراهیم؛ در این آیه، عبارت «قُلْ لِعِبَادِي الَّذِينَ...» بیانگر این است که بندگی خدا، مدال افتخار مؤمنان است (قرآنی، ۱۳۸۳: ۲۸۹)، لذا باعث ایجاد جاذبه می‌شود؛ چراکه مخاطب ساختن بندگان، همراه با لطف و مرحمت است که اشاره به رابطه نزدیک و صمیمی با مخاطب دارد. از این آیه، می‌توان برداشت نمود که در دعوت دیگران به نماز لازم است مریبان با روش‌های عاطفی و توجه به جاذبه‌های ارتباطی، متریبان را با بیان و برانگیختن نسبت به مصداق‌هایی، جذب محبت و مهر الهی کنند تا این محبت، جاذبه‌هایی را در آنها برای میل به انجام دستورات الهی، ایجاد و تقویت کند. همچنین فقره «إِنَّ الصَّلَاةَ تَهَيَّي عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ»، در آیه ۴۵ سوره عنکبوت بیانگر این است که نماز اثر بازدارندگی از فحشا و منکر دارد. البته نهی از فحشا و منکر، سلسله‌مراتب و درجات زیادی دارد و هر نمازی به نسبت رعایت شرایط دارای بعضی از این درجات است (بابایی، ۱۳۸۲: ۵۰۷) و در ادامه آیه می‌فرماید: «وَلَذِكْرُ اللَّهِ أَكْبَرُ» که بیانگر آن است که فلسفه مهم‌تری برای نماز وجود دارد، یعنی یکی دیگر از آثار و برکات مهم نماز که حتی از نهی از فحشا و منکر

نیز، مهم‌تر است، آن است که انسان را به یاد خدا می‌اندازد که ریشه و مایه اصلی هر خیر و سعادت است (بابایی، ۱۳۸۲، ص: ۵۰۷) با نگاهی ژرف‌تر به مضامین این آیه، با عنایت به جنبه امیدآفرینی دوری از فحشا و منکر در اثر اقامه نماز و همچنین با تذکر به اثر دیگر، نماز که یاد خدا است و ریشه هر خیر و سعادت است و در نتیجه اشاره به حالت رضا و خشود، پس از انجام عمل نماز دارد، افزون بر مباحث معرفتی به جاذبه‌های زیر ساز عمل عبادی نماز اشاره نموده است که دلالت بر مبدا میلی نماز هست.

گریزهای زیرساز نماز در آیات دعوت اسوه‌های قرآن

همان‌طور که اشاره شد گاهی فهم و تبیین عمل، در گروی آن است که گریز یا نفرت زیرساز آن لحاظ شود. این کشش نیز، دامنه وسیعی دارد؛ از گریزهای ملایم گرفته تا نفرت‌های تلخ و زهرآگین. در قرآن هنگام سخن‌گفتن از گریزهای ملایم، از مفاهیمی چون «بیم» (خوف) و «دل‌زدگی» (کراهت)، استفاده شده است تا از طریق این گریزها زیرسازهایی برای عمل معرفی نموده و فرد را به سوی عمل و تحقق آن سوق دهد (باقری، ۱۳). شواهدی که در آیات نمونه الگوهای قرآن، با اشاره به گریزهای زیر ساز عمل به مبدا میلی نماز، توجه نموده‌اند عبارت است از: ۱. گریزی که با توجه به عبارت «كَمَا بَدَأَكُمْ تَعُودُونَ» در آیه ۲۹ سوره اعراف مطرح شده، بیانگر این است که در روز قیامت به سوی خدا باز می‌گردید تا مورد بازپرسی قرار گیرید و کیفر داده شوید؛ این جمله، هشدار است به کسانی که با فرمان خدا در مورد عدالت، انجام دادن عبادت و اخلاص مخالفت می‌کنند؛ لذا این هشدار می‌تواند گریزی برای مبدا میلی عمل نماز باشد. ۲. اصل دفع ضرر؛ در آیه ۷۱ و ۷۲ سوره انعام فقره «... وَلَا يَضُرُّنَا...»، بیانگر اصل دفع ضرر است که باعث گریز از ضرر می‌شود. همچنین عبارت «... كَالَّذِي اسْتَهْوَتْهُ الشَّيَاطِينُ فِي الْأَرْضِ حَيْرَانَ...»، حاکی از آن است که عدم پیروی از هدایت الهی، باعث سردرگمی می‌شود؛ لذا سرگردانی و حیران بودن، نوعی گریز ایجاد می‌کند. عبارت «وَأَنْ أَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَاتَّقُوا وَهُوَ الَّذِي إِلَيْهِ تُحْشَرُونَ» در آیه ۷۲ که عطف بر «لِنُسَلِّمَ» در آیه قبل است، بیانگر این است که از آنجاکه اهم اعمال اسلام نماز است، اختصاص به ذکر پیدا کرده و چون خوف از خدا، سرچشمه سعادت و موجب قبول اسلام و اقدام به واجبات و ترک محرمات است. در آیه امر به

تقوی فرموده (تقی، ۱۳۹۸) لذا از این عبارت برداشت می‌شود که از شروط اقامه نماز، ترک اعمال زشت و ناپسند است. همچنانکه ترس از آخرت به هنگامی که شخص تنها در برابر پروردگارش قرار می‌گیرد، از فواید نماز است؛ لذا عبارت «وَأَتَّقُوهُ»، اشاره مستقیم به ترس از عذاب الهی دارد و جمله «وَهُوَ الَّذِي إِلَيْهِ تُحْشَرُونَ» بیانگر این است که از آنجاکه بازگشت و حشر همه شما به سوی خدا است و حساب و جزای شما به دست اوست، جا دارد که تسلیمش شده و از غضبش بترسید. (موسوی همدانی، ۱۳۷۴، ص ۲۰۸) پس این فقره نیز، به ترس اشاره دارد. بررسی آیات نمونه در مجموع بیانگر این است که مریبان باید برای دعوت متریبان به نماز، ابتدا با استفاده از اصل جلب منفعت و اصل مهرورزی، رابطه عاطفی و عمیقی با متریبان برقرار نمایند تا بتوانند بدین وسیله، مصادیق مختلف و ملموس محبت و مهر الهی و آثار و پیامدهای عمل نماز را، برای آنان بیان کنند و میل زیرساز عمل نماز را در آن‌ها ایجاد و تقویت نمایند؛ همچنین باتوجه به آیاتی که به گریز زیرساز عمل نماز توجه شده، در دعوت به نماز لازم است باتوجه به مسئله معاد، بخصوص معاد جسمانی و عدالت خداوند با استفاده از اصل دفع ضرر، گریزهای زیر ساز عمل عبادی نماز را در متریبان، ایجاد و تقویت نمایند. جدول شماره ۲، بیانگر جمع‌بندی جاذبه‌ها و گریزهای مبدا میلی نماز و راهکارهای تحقق آن است.

جدول (۲)؛ جاذبه‌ها و گریزهای مرتبط به مبدا میلی نماز و راهکارهای ایجاد و تقویت آن‌ها

ردیف	آیه	جاذبه یا گریز هر محور	راهکارهای ایجاد و تقویت جاذبه یا گریز
۲۱	انعام: ۷۱ و ۷۲	جاذبه: رضا و خشنودی گریز: خوف و کراهت	- بیان منفعت‌های اطاعت از خدا. - بیان ضررهای عدم اطاعت از خدا. - بیان ویژگی‌های شیطان و پیروان او. - بیان ویژگی‌های روز حشر.
۳	ابراهیم: ۳۱	جاذبه: حب و دلبستگی	بیان مصادیق محبت الهی.
۴	عنکبوت: ۴۵	جاذبه: امید و دل‌سپاری	بیان آثار نماز.
۵	اعراف: ۲۹	گریز: خوف و دلزدگی	بیان ویژگی‌های قیامت و حسابرسی.

مبدأ ارادی نماز

مبدأ ارادی نماز، به قصد و نیت عمل عبادی نماز اشاره دارد. فرد در این مبدأ، باید به انتخاب یا طرد میل‌ها دست بزند و میلی را برگزیده و به آن صورت عمل بخشد. تفاوت مبدأ میلی نماز، با این مبدأ در آن است که آدمی در میل با وضعیتی همراه است، بی‌آنکه امکان دیگری برای او مطرح باشد. اما در مبدأ ارادی، امکانی به ظهور می‌رسد که ناظر به پذیرش یا طرد میل‌های موجود است. شواهدی که الگوهای قرآنی در آیات نمونه، به مبدأ ارادی توجه نموده‌اند، عبارت است از: ۱. آیه ۲۹ سوره اعراف؛ در این آیه، فقره «قُلْ أَمَرَ رَبِّي بِالْقِسْطِ»، بر مبدأ ارادی عمل، دلالت دارد؛ چون دلالت بر اختیار انسان و ابطال جبرگرایی است. بر اساس این ویژگی، انسان باید با میلی‌هایی مواجهه شود تا بتواند انتخاب کند. حسینی شاه عبدالعظیمی در تفسیر خود بیان نموده؛

«عبارت «قُلْ أَمَرَ رَبِّي بِالْقِسْطِ» در این آیه خط بطلان بر جبر می‌کشد؛ زیرا امر فرموده به قسط یعنی چیزی که عقل، به راستی و استقامت آن شهادت دهد و چون امر الهی، به توحید و سایر طاعات تعلق دارد، پس محال باشد که پس از امر به عدل و توحید، جبر خواهد؛ زیرا خداوند حکیم آنچه فرماید راضی، و مؤید آن باشد و آنچه نخواهد کاره، و ناهی بندگان از آن و چون از بنده طاعات خواست، بدان امر فرمود و معاصی را نخواست، نهی فرمود؛ پس امر وی دلیل بر اراده طاعات، و نهی او دلیل بر کراهت معاصی باشد» (حسینی شاه عبدالعظیمی، ۱۳۶۳ ش: ۴/ ۴۵ تا ۴۸).

همچنین عبارت «وَادْعُوهُ مُخْلِصِينَ لَهُ»، در این آیه بیانگر توجه به مبدأ ارادی عمل است. چون خالص کردن عمل برای خدا این است که انسان در برابر او تسلیم محض باشد و خود را سرسپرده خدا کند و هیچ موجودی را برای او شریک قرار ندهد و البته لازمه تسلیم شدن در برابر خدا، اعتقاد و پیروی از پیامبران اوست (جعفری، ۴/ ۴۰). دومین شاهد این مبدأ، آیه ۷۱ و ۷۲ سوره انعام است؛ در آیه ۷۱ عبارت «قُلْ أَدْعُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ... بَعْدَ إِذْ هَدَانَا اللَّهُ.. إِنَّ هُدَى اللَّهِ هُوَ الْهُدَى... وَأَمْزَنَا لِنُسَلِّمَ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ» و در آیه ۷۲ عبارت «وَأَنْ أَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَاتَّقُوا» که عطف به آیه قبل است، بیانگر تسلیم شدن در برابر خداوند سبحان است. همه این عبارات به

اختیار انسان و انتخاب او اشاره دارد که بین دعوت خدا، هدایت خدا و تسلیم در برابر خدا یا غیر خدا، انسان مسلمان می‌تواند خداوند را انتخاب کند؛ ولذا، این آیات، به قصد و نیت عمل اشاره دارد که بیانگر مبدأ ارادی عمل عبادی نماز است. سومین شاهد آیات ۱۶۲ و ۱۶۳ سوره انعام است؛ در این آیات، جمله «قُلْ إِنَّ صَلَاتِي وَ... لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ» و جمله «لَا شَرِيكَ لَهُ... أَنَا أَوَّلُ الْمُسْلِمِينَ» می‌فرماید بگو نه تنها از نظر عقیده من موحد و یکتاپرستم؛ بلکه از نظر عمل، هر کار نیکی که می‌کنم، نماز من و تمام عبادات من و حتی مرگ و حیات من همه برای پروردگار جهانیان است؛ برای او زنده‌ام، به خاطر او می‌میرم و در راه او هر چه دارم فدا می‌کنم، تمام هدف من و تمام عشق من و تمام هستی من او است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ص ۶۱) با این آیات، مردم دستورات پیامبر اسلام را بهتر قبول می‌کنند، چون یکی از نشانه‌های راست‌گویی، این است که گوینده به گفته‌های خود عمل نموده و گفتارش با کردارش مطابقت داشته باشد (موسوی همدانی، ۱۳۷۴: ۵۴۴). بنابراین، این آیات اشاره به خلوص در عمل عبادی نماز دارد و بیانگر قصد و نیت است. از این رو، لازم است مریبان عمل عبادی نماز را، با قصد و نیت الهی و خالصانه انجام دهند تا بنابر حدیث امام صادق علیه السلام که می‌فرمایند: ۱ «با غیر زبان مردم را به دین دعوت کنید، آنها باید ورع و پارسائی و تلاش و نماز و کار خیر شما را ببینند، زیرا اینها خود دعوت‌کننده باشند»^۲، نماز آنها، خود دعوت‌کننده به نماز باشد. شاهد چهارم این مبدأ، آیه ۳۱ سوره ابراهیم است. در این آیه، بعد از آنکه آنها را به وسیله رسول خدا و به خاطر گمراه کردن مردم از راه خدا، به عذاب قیامت تهدید کرد، اینک به وسیله همان پیامبر، بندگان خود را که ایمان آورده‌اند دستور می‌دهد که او را رها نکنند و تا روز قیامت، راه خدا و ریسمان محکم او را از دست ندهند، چون روز قیامت فقط و فقط روز حساب و جزا است و شأن آن روز تنها همین است و شأن دیگری در آن نیست. جمله «قُلْ

۱. «كُونُوا دُعَاةً لِلنَّاسِ بِغَيْرِ أَلْسِنَتِكُمْ لِيَرَوْا مِنْكُمْ الْوَرَعَ وَالْإِحْتِهَادَ وَالصَّلَاةَ وَالْخَيْرَ فَإِنَّ ذَلِكَ دَاعِيَةٌ» (شیخ کلینی،

کافی، ج ۲، ص ۷۸)

۲. شیخ کلینی، اصول کافی، ترجمه آیت‌اللهی، ج ۳، ص ۲۲۵.

لِعِبَادِي الَّذِينَ آمَنُوا يُقِيمُوا الصَّلَاةَ وَ يُنْفِقُوا...»، بیانگر آن است که ایمان به تنهایی و اقامه نماز یا انفاق، به تنهایی کارساز نیست؛ بلکه لازمه اقامه نماز و انفاق، ایمان است و تقویت ایمان، به استمرار اقامه نماز و انفاق برای خداوند است؛ ولذا، تأکید بر ایمان بندگان، بیانگر مبدأ ارادی است؛ چون بندگان عام است؛ ولی بندگان که ایمان آورده و استمرار در اقامه نماز و انفاق دارند، از بین انتخاب‌های ممکن برای ایشان، خداوند را انتخاب نموده و با ایمان به او، برای او اقامه نماز و انفاق نموده‌اند. پنجمین شاهد بر این مبدأ، آیه ۴۵ سوره عنکبوت است. در این آیه قیام به پیشگاه پروردگار و رکوع و سجده بهترین و آشکارترین شعار انقیاد است (موسوی همدانی، ۱۳۷۴) و از آنجا که نیت انسان‌ها و میزان حضور قلب آنها در نماز و سایر عبادات، بسیار متفاوت است، در پایان آیه عبارت «وَاللَّهُ يَعْلَمُ مَا تَصْنَعُونَ»، بیانگر احاطه کامل خداوند بر عمل انسان است؛ لذا در این آیه، نماز مشتمل بر ذکر خدا است و این ذکر، ایمان به وحدانیت خدای تعالی و رسالت و جزای روز قیامت را به نمازگزار تلقین می‌کند و به او می‌گوید که خدای خود را با اخلاص در عبادت مخاطب قرار داده و از او استعانت بجوی که تو را به سوی صراط مستقیم هدایت نموده و از ضلالت و غضبش به او پناه ببر (موسوی همدانی، ۱۳۷۴: ۱۶/۱۹۹).

همان‌طور که اشاره شد، مبدأ ارادی نماز اشاره به قصد و نیت نماز دارد. از این رو، مریبان برای دعوت به نماز، باید شرایطی را برای مریبان فراهم کنند تا آنها بتوانند به انتخاب یا طرد میل‌ها دست زنند و میلی را بر گزینند و بر اساس آن عمل عبادی نماز را انجام دهند. بررسی آیات نمونه مرتبط به این مبدأ، در مجموع بیانگر این است که در دعوت به نماز لازم است ابتدا مریبان با استدلال قوی، جبرگرایی در عبادت را رد کرده و متربی را کمک نمایند تا بر اساس گرایش‌هایی که در مبدأ میلی مطرح شد، با نیت خالص تسلیم امر حق شود و عمل عبادی نماز را اقامه کند و از روی اختیار دعوت خداوند را بر غیر خدا ترجیح دهد و در مسیر زندگی خود، همیشه مراقب باشد و با توجه به احاطه علمی خداوند بر عمل خویش، در محافظت بر قصد و نیت الهی نماز سعی داشته باشد. در جدول شماره ۳، جمع بندی مبدأ ارادی نماز و راهکارهای تحقق مطرح شده است.

جدول (۳) مبدا ارادی عمل عبادی نماز؛ محورها و راهکارهای ایجاد و تقویت آن

ردیف	آیات	محورهای ارادی	راهکارهای ایجاد و تقویت
۱	اعراف: ۲۹	رد جبرگرایی و تاکید بر اختیار انسان قصد الهی در عمل (اخلاص)	- تقویت قدرت اختیار و انتخاب شایسته در تربی. - تقویت اخلاص تربی. - تقویت رابطه تربی با اهل بیت <small>علیهم السلام</small> .
۳ و ۲ ۵ و ۴	انعام: ۷۱ و ۷۲؛ ۱۶۲ و ۱۶۳	قصد و نیت تسلیم شدن در برابر خداوند	- تقویت اخلاص عمل خود. - معرفی الگوهای عملی اخلاص.
۶	ابراهیم: ۳۱	رد جبر گرایی و تاکید بر اختیار انسان	- تقویت قدرت اختیار و انتخاب آگاهانه خالصانه.
۷	عنکبوت: ۴۵	رد جبر گرایی و تاکید بر اختیار انسان قصد الهی در عمل (اخلاص)	- تلاوت قرآن، بیان آثار و پیامدهای اقامه نماز - ذکر

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

نماز در نظام تربیتی اسلام، به دلیل جایگاه اساسی این عمل عبادی که ستون دین است و کارکرد بازدارندگی از فحشا و منکرات دارد، از اهمیت خاصی برخوردار است. از طرفی با عنایت به اینکه قرآن، اقامه نماز را یکی از آثار حاکمیت صالحان، معرفی نموده است، توجه به عمل عبادی نماز در جامعه اسلامی، از اولویت کارهای فرهنگی و دینی محسوب می‌شود که لازم است جامعه علمی کشور، در این زمینه، پژوهش‌های علمی و کاربردی انجام دهند تا زمینه علمی اقدامات کاربردی و اجرایی، جهت تحقق اقامه نماز در جامعه، فراهم شود. در همین راستا، هر چند بعد از انقلاب اسلامی، پژوهش‌های فراوانی برای بهبود وضعیت اقامه نماز در جامعه صورت گرفته است، اما با توجه به شرایط جامعه امروز که تهاجم فرهنگی و جنگ رسانه‌ای، به یاری شیطان شتافته‌اند تا با تضعیف باورهای دینی فرزندان جامعه اسلامی،

آنها را از اعمال عبادی خود از جمله نماز بازدارند، کاهلی در اقامه نماز و بی توجهی به آن، متأسفانه یکی از مهم‌ترین چالش‌های تربیت دینی در بین خانواده‌ها است. لذا لازم است برای توجه به نماز و اقامه آن، پژوهش‌هایی انجام شود که زمینه‌ساز فعالیت‌های اجرایی باشد. بر اساس نتایج پژوهش‌ها، برخی از مهمترین علل کاهلی در نماز، عدم آگاهی، عدم نظارت، ترجیح کارها بر نماز، سستی و تنبلی، بی انگیزه بودن و طفره رفتن، رذایل اخلاقی، عدم نظم و برنامه‌ریزی، کمبود امکانات، عدم روحانی در مدارس و جنگ نرم بوده و راه حل‌هایی مانند بالا بردن علم و آگاهی والدین و فرزندان، نظارت والدین بر فرزندان، اقامه نماز اول وقت، تشویق و مهر و محبت، دوری از رذایل اخلاقی، اصل آسان‌گیری در آموزش مسائل دینی و اجباری شدن اقامه نماز در مدارس را پیشنهاد داده‌اند (رضایی آدریانی، ۱۳۹۶) برخی دیگر برای گرایش جوانان به نماز راهکارهایی همچون مسئولیت‌پذیری خانواده با وظایفی همچون زمینه‌سازی، آموزش، آسان‌گیری در دعوت به نماز و نیز، مسئولیت‌پذیری جامعه با وظایفی همچون زمینه‌سازی، راهنمایی، الگوسازی و مدارا و مسئولیت‌پذیری حاکمان و عالمان با وظایفی همچون ایجاد محیط سالم و داشتن سیره خوب، تبلیغ دین حق، برگزاری نماز جماعت و آموزش مسایل دینی در مراکز رسمی، استفاده از رسانه‌ها و ظرفیت‌های آنها را معرفی نموده‌اند (زکی دوغا، ۱۳۸۴؛ رضایی، ۱۴۰۱) و پژوهش‌های دیگری نیز، هر کدام از منظری خاص به نماز پرداخته‌اند؛ اما تاکنون کاری که به بررسی خود عمل نماز پردازد و براساس آن راهکارهایی ارائه کند انجام نشده است؛ بنابراین این مقاله با عنایت به نظریه عاملیت انسان، سعی در شناخت عمل عبادی نماز از طریق مبادی آن داشت و با نگاهی متمایز، چگونگی دعوت به نماز در آیات دعوت اسوه‌های صریح قرآن بررسی شد. یافته‌های پژوهش بیانگر آن است که الگوهای قرآنی در دعوت به نماز بر مبادی معرفت، میل و اراده توجه نموده و تأکید بیشتر بر مبادی ارادی و سپس معرفتی و میلی داشته‌اند. بنابراین، شایسته است مریدان و عاملان تربیتی، در دعوت دیگران به نماز، به این مبادی توجه داشته باشند. همچنین تحلیل‌ها بیانگر آن است که در دعوت به نماز، برای فراهم نمودن زیرسازهای معرفتی، لازم است معارفی در پنج محور ذیل شامل توحید، نبوت، امامت، معاد، احکام و مناسک (شریعت) با توجه به شرایط و

مقتضیات افراد در نظر گرفته شود و با استفاده از راهکارهایی همچون ۱. تقویت آگاهی و بصیرت متریبان در زمینه‌های ربوبیت و وحدانیت خدا، رسالت پیامبران و عاملیت خود آنان، چگونگی خلقت نخستین و معاد جسمانی، مکان‌های مقدس مثل مسجد، وقت‌شناسی در عبادات و نماز اول وقت، آداب و شرایط نماز جماعت و آثار آن، دعا و زمان مناسب آن، دعاهای مناسب بعد از نماز، جایگاه و اهمیت نماز بر اساس مستندات عقلی و نقلی، حقیقت زندگی دنیا و زندگی پس از دنیا، اعمال اعتقادی و عبادی و رابطه آن‌ها با هم، دنیا و ظرفیت‌های آن و مقایسه آن با عوالم دیگر بخصوص قیامت. ۲. معرفی اهل بیت (هدف رسالت، شرایط و ویژگی‌های رفتاری آن‌ها و...) در قالب‌های مختلفی همچون داستان، نمایش، فیلم، حضور در امکان مرتبط، تجربه زیسته، سرود و شعر مرتبط به آن‌ها. ۳. بیان داستان‌های مرتبط به نماز در زندگی پیامبران بخصوص حضرت رسول اکرم و حضرت ابراهیم و معرفی مصادیق عاملیت آن‌ها به آموزه‌های دینی بخصوص نماز. ۴. برگزاری جلسات انس با قرآن و آشنا نمودن متریبان با معارف قرآنی، در محورهای پنج‌گانه شناسایی شده در آیات و آشنا سازی متریبان، با آیاتی که بر احاطه علمی خداوند اشاره می‌کند و بیان داستان‌های قرآن. ۵. تقویت دانش و بصیرت متریبان درباره اذکار نماز و اذکار موثر در اقامه نماز و دعوت افراد برای مداومت بر آن ذکرها.

در کنار ارائه معارف زیر ساز عمل عبادی نماز لازم است با راهکارهایی همچون نشان دادن منفعت‌های اطاعت از خدا، ارائه مصادیق محبت الهی و آثار نماز در قالب‌های هنری مثل تصویرگری، نمایش، داستان و... جاذبه‌ها و با بیان ضررهای عدم اطاعت خدا، ویژگی‌های شیطان و پیروان او، ویژگی‌های روز حشر و قیامت در قالب‌های هنری مثل تصویرگری، نمایش، داستان و... گریزهای لازم برای مبدا میلی نماز را در مترتبان ایجاد و تقویت نمود. سپس با توجه به مبدا ارادی که بیشترین تاکید هم بر آن هست با استفاده از راهکارهایی همچون تقویت رابطه تربیتی با اهل بیت، تقویت اخلاص عمل خود، معرفی الگوهای عملی اخلاص، تلاوت قرآن و بیان اذکار سفارش شده در متون دینی، برای اخلاص در عمل به متریبان کمک کرد تا بتوانند قدرت اختیار و انتخاب شایسته خود را تقویت کنند و در نهایت بتوانند بر اساس معرفت‌های کسب شده زیرساز عمل نماز و جاذبه‌ها و گریزهای مرتبط با نماز، آگاهانه و از روی اختیار با نیت الهی نماز را اقامه کنند.

منابع

۱. قرآن کریم، ترجمه پورجوادی، کاظم، ۱۳۷۲
۲. بابایی، احمد علی، برگزیده تفسیر نمونه، تهران: دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۸۲ ش.
۳. باقری، خسرو «آسیب و سلامت در تربیت دینی»، فصلنامه تربیت اسلامی: آسیب شناسی تربیت دینی، شماره ۶، ۱۳۸۰.
۴. باقری، خسرو، «جستاری در امکان و فرایند تکوین دانش در علوم انسانی بر اساس اندیشه اسلامی»، مجموعه مقالات سمینار دانشگاه، جامعه و فرهنگ اسلامی، انتشارات وزارت علوم، خرداد ۱۳۷۹.
۵. باقری، خسرو، هویت علوم دینی، انتشارات وزارت فرهنگ، ۱۳۸۲.
۶. باقری، خسرو، نگاهی دوباره به تعلیم و تربیت اسلامی، انتشارات مدرسه، ج اول، ۱۳۸۲.
۷. باقری، خسرو، تدوین مبانی انسان شناختی اسلام برای علوم انسانی، پژوهشکده تعلیم و تربیت، ۱۳۸۲
۸. باقری، خسرو، «انسان به منزله عامل، بحثی تطبیقی در پیش فرض های روانشناسی»، فصلنامه حوزه و دانشگاه، شماره ۹، ۱۳۷۵
۹. سجادی، نرگس، «نگاهی به رویکرد تربیتی مونته سوری از منظر عاملیت انسان»، فلسفه تربیت، ۴ (۲)، ۱۱۹-۱۴۳، ۱۳۹۸.
۱۰. ثقفی تهرانی، محمد، روان جاوید در تفسیر قرآن مجید، دوره ۵ جلدی، انتشارات برهان، ۱۳۷۶.
۱۱. جوادی آملی، عبدالله، تفسیر موضوعی قرآن کریم، رسول اکرم در قرآن، تهران: انتشارات صدرا، ۱۳۷۶.
۱۲. حسینی شاه عبدالعظیمی، حسین، تفسیر اثنی عشری، تهران: انتشارات میقات، چاپ، ۱۳۶۳.
۱۳. رهنما، زین العابدین، ترجمه و تفسیر رهنما، تهران: انتشارات کیهان، ۱۳۴۶ ش.
۱۴. رضایی آدریانی، مظاهر، دیدگاه قرآن و روایات در باره کاهل نمازی و مطالعه موردی دانش آموزان دوره متوسطه اول مدارس خمینی شهر به نماز و راهکارهای آن، پایان نامه ارشد، دانشگاه قم، ۱۳۹۶.

۱۵. صادق‌زاده، علیرضا، «آسیب‌شناسی تربیت دینی»، تربیت اسلامی، کتاب ششم، نشر تربیت اسلامی، ۱۳۸۰.
۱۶. عباسی مقدم، مصطفی، *اسوه‌های قرآنی و شیوه‌های تبلیغی آنان*، انتشارات دفتر تبلیغات، قم ۱۳۷۹.
۱۷. علامه طباطبایی، محمد حسین، *تفسیرالمیزان*، دوره ۲۳ جلدی، انتشارات بنیاد علمی و فرهنگی علامه طباطبایی، ۱۳۷۰.
۱۸. قرآنی محسن، *تفسیر نور*، تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، ج ۱۱، ۱۳۸۳.
۱۹. قرآنی، محسن، *سیره پیامبر اکرم با نگاهی به قرآن کریم*، کتابخانه مجازی سایت مؤلف، ۱۳۸۶.
۲۰. مترجمان، *تفسیر هدایت*، جلد ۱ الی ۱۸، بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۳۷۷.
۲۱. مصطفوی، حسن، *تفسیر روشن*، تهران: مرکز نشر کتاب، اول، ۱۳۸۰.
۲۲. مکارم شیرازی ناصر، *تفسیر نمونه*، تهران: دارالکتب‌الاسلامیه، دوره ۲۷ جلدی، اول، ۱۳۷۴.
۲۳. موسوی همدانی سید محمد باقر، *ترجمه تفسیر المیزان*، قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه‌ی مدرسین حوزه علمیه قم، دوره ۴۰ جلدی، پنجم، ۱۳۷۴ ش.
۲۴. میرزا خسروانی، علی رضا، *تفسیر خسروی*، تهران: انتشارات اسلامیه، ۱۳۹۰ ق.
۲۵. نجفی خمینی، محمد جواد، *تفسیر آسان*، تهران: انتشارات اسلامیه، اول، ۱۳۹۸ ق.
۲۶. نرم‌افزار، *جامع تفاسیر نور*، شامل ۱۸۴ تفسیر فارسی و... قم: مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی، ۱۳۸۶.
۲۷. نرم‌افزار، *جامع التفاسیر*، شامل ۲۶ دوره تفسیر فارسی و...، خانه کتاب، ۱۳۸۶.
۲۸. یآوری، محمد جعفر، *بررسی مفهوم اقامه نماز در آیات و روایات*، پایان‌نامه ارشد، تربیت مدرس، ۱۳۷۹.
۲۹. هاشمی، مینا، *بررسی رابطه متقابل ایمان و عمل از دیدگاه قرآن و روایات*، پایان‌نامه ارشد، دانشکده اصول‌الدین قم، ۱۳۷۹.